

DIFICULTĂȚI ALE IDENTITĂȚII ABSOLUTE: LEIBNIZ ȘI FREGE

Ion VEZEANU

Facultatea de Filosofie, Institutul Catolic Paris
Centrul de Cercetare *Philosophie, Langages & Cognition*,
Universitatea Grenoble 2

Abstract: Frege has invented the contemporary standard logic. The theory of the absolute identity is based on Leibniz's *principles*, on Frege's *axiomatic formalisation* and on Russell's *definition*. The formal aspect of this theory does not present logical difficulties. But a vast theoretical debate concerns the identity concept. We think that identity leads to insurmountable metaphysical difficulties, with crucial consequences on the epistemological and scientific level. However, this fact is not sufficient to make us give up a concept as fundamental as identity. For example, Wittgenstein's position, the *rejection* of identity, is excessively radical. Identity is a limit of *our* rationality.

Keywords: identity, absolute identity, Leibniz's principles.

Printre relațiile logice esențiale, identitatea pare cea mai evidentă, cea mai simplă, ba chiar cea mai banală; și totuși ocupă un loc crucial în dezbaterile filosofice contemporane. Este o noțiune care prezintă dificultăți irezolvabile și inerente, care au suscitat o imensă literatură filosofică. Teoria logică a identității absolute, așa cum este expusă în logica standard contemporană, logica bivalentă inventată de Frege, este bazată pe legile lui Leibniz, pe formalizarea axiomatică fregeană și pe definițiile lui Russell, Quine și Wang.¹ În literatura de specialitate, se vorbește de *identitate absolută* pentru a se face distincția cu un concept mai puțin cunoscut: *identitatea relativă*.

În numeroase texte doar se sugerează, destul de vag, problemele puse de „legile lui Leibniz”. Astfel, lectorul mai grăbit sau tânărul cercetător ar putea crede că numeroasele demersuri de lămurire a identității au reușit efectiv, s-au finalizat printr-o definire satisfăcătoare a acestei relații, așa cum este prezentată în manualele de logică. Însă nu așa stau lucrurile în realitate. Implicațiile epistemologice și științifice ale acestei discuții sunt deci enorme. Este suficient să amintim aici faptul că relația de identitate este prezentă în

¹ Vezi articolul nostru pentru aspectul strict formal: «La théorie logique de l'identité absolue», *Logique & Analyse*, nr. 194, Bruxelles, iunie 2006, pp. 168-190.

mod masiv în matematică, în fizică și în chimie, adică în științele „exacte”, căci toate ecuațiile se scriu cu ajutorul ei. La acest nivel, rolul speculației filosofice (în speță, al *filosofiei logicii*) se dovedește a fi decisiv. De aceea, în studiul de față, vom analiza mai îndeaproape obiecțiile care provoacă îndoieli serioase cu privire la vreo definiție satisfăcătoare a relației de identitate.

I. Obiecții russelliene

Însăși existența unui astfel de concept ar fi îndoielnică. Bertrand Russell a descris această problemă în termeni destul de radicali, atunci când a discutat legătura dintre *denotație* și *identitate*:

„La întrebarea de a ști dacă identitatea este o relație sau nu, și chiar dacă există un astfel de concept, răspunsul este greu de dat. Deorece, s-ar putea afirma, identitatea nu poate fi o relație pentru că, atunci când se afirmă o identitate, nu dispunem decât de un singur termen, în timp ce o relație necesită doi termeni. Și astfel, se poate obiecta, identitatea nu poate reprezenta nimic anume: în mod evident, doi termeni nu sunt identici, iar un singur termen nu ar putea să fie, căci cu ce ar fi el identic? Totuși identitatea trebuie să fie ceva anume.”²

Russell ezita să admită relația de identitate absolută $(x)(x = x)$: oricare ar fi x , acesta este identic cu el însuși. El concepea, într-o primă etapă, identitatea a doi termeni „sub un anume aspect”. Mult mai târziu, logicienii contemporani vor considera acest gen de identitate ca pe o identitate relativă; să nu uităm că problema nici nu se punea la începutul secolului XX.³ Însă intuirea dificultăților ridicate de dualitatea termenilor identității sub un anumit aspect l-a condus pe filosoful de la Cambridge să reconsidere identitatea sub forma sa absolută, tradițională:

„Am putea încerca să deplasăm identitatea termenilor din relație, și să spunem că doi termeni sunt identici *sub un anumit aspect* atunci când au o relație dată la un termen dat. Dar în acest caz ar trebui să susținem fie că există o identitate strictă între cele două ocurențe ale relației date, fie ca cele două ocurențe sunt identice prin faptul că au o relație dată la un termen dat; însă acest din urmă punct de vedere conduce la o regresie nelegitimă la

² B. Russell, *Les Principes de la mathématique*, §64, p. 100.

³ Pentru R. Carnap (*The Logical Syntax of Language*, 1971), de exemplu, identitatea nu pune probleme; el tratează în paragrafe separate problema paradoxurilor logice (§60a, «The Antinomies», pp. 211-214) și analiza identității, (§16a, «Identity», pp. 49-51).

infinit. Prin urmare identitatea trebuie să fie admisă, iar dificultatea cu privire la dualitatea termenilor relației trebuie îndepărtată negând pur și simplu că ar fi necesar să dispunem de doi termeni diferiți.”⁴

La întrebarea controversată, de a ști dacă putem defini în mod satisfăcător conceptul de identitate, se mai poate adăuga una, care decurge, de fapt, din prima: care este raportul dintre teoria formală a identității și enunțurile particulare de forma „ $a = b$ ”?⁵ Altfel spus, care este relația dintre definiția identității și toate practicile de identificare și de individuare a particularilor din lumea noastră?⁶ În consecință, ar trebui mai întâi să discutăm obiecțiile care pun în discuție principiile lebniziene, acelea care sunt efectiv la originea practicilor noastre cotidiene de identificare și de individuare; astfel, vom putea să reperăm câteva ambiguități ale conceptului de identitate și să arătăm motivele pentru care teoria identității absolute nu este fiabilă.

În practicile noastre discursive, suntem adesea obligați să identificăm obiectele despre care vorbim și astfel să racordăm cuvintele noastre cu realitatea în scopul de a răspunde mai multor exigențe, printre care amintim: *i*) de a conferi semnificație discursului; *ii*) de a evalua valoarea de adevăr a enunțurilor care-l compun; și o exigență mai puțin cunoscută, *iii*) de a satisface principiul economiei cunoașterii (cum să facem astfel încât să cunoaștem cu mijloace simple o realitate complexă).

În acest sens, se afirmă în general că principiile lebniziene (*principiul indiscernabilității identicelor*, *principiul identității indiscernabilelor*, *principiul substitutivității identicelor*) pot defini în mod formal proprietățile logice ale relației de identitate, dar fără să fie în stare să justifice aserțiunile particulare de identitate, care sunt tot atâtea procese umane de identificare și de individuare a lucrurilor particulare. Să vedem pe rând fiecare din aceste principii lebniziene, aflate la baza concepției identității absolute.

II. Principiul indiscernabilității identicelor

$$(x)(y)[(x = y) \rightarrow (Q)(Qx \equiv Qy)]$$

Acest principiu enunță că dacă două lucruri sunt identice, atunci ele sunt indiscernabile.⁷ Sub formă explicită, expresia se traduce astfel: oricare ar fi x , oricare ar fi y , din identitatea lor rezultă că, orice se poate predica (Q) despre x este echivalent cu ce se

⁴ Russell, *op.cit.*, pp. 100-101.

⁵ P. Engel, *La Norme du vrai*, p. 232.

⁶ P. Joray, «L'identité est-elle relative? Remarques sur une illusion logique», p. 1. Logicianul francez amintește că teza identității relative a apărut ca urmare a problematicilor *identificării* și *individuației*; aceasta a fost concepută ca un răspuns la chestiunile ridicate de enunțurile de identitate din utilizarea curentă a limbajului.

⁷ Leibniz îl consideră ca pe un principiu logic al sistemelor sale; vezi L. Couturat, *La Logique de Leibniz*, p. 338.

poate predica despre y ; deci nu se poate discerne între x și y . Într-adevăr, la nivel intuitiv faptul este foarte verosimil. Acest principiu nu a fost prea des contestat; și așa cum afirmă și David Wiggins, unul dintre avocații teoriei identității absolute:

„Dacă a este b , cum ar putea să existe ceva adevărat despre *obiectul a* și fals despre *obiectul b*? În fond, *acestea sunt același obiect*. Contra-exemplele la legea lui Leibniz [principiul indiscernabilității identicelor] sunt cu mult mai puțin impresionate decât contra-exemplele la legea non-contradicției. Iar simplul fapt de a vorbi în acest caz de *contra-exemple* mi se pare efectiv ceva extraordinar.”⁸

În același sens se exprimă Saul Kripke, care și el pare că ține cu orice preț la acest principiu. Pentru a-l justifica, invocă argumentul evidenței:

„Deja, atunci când lucram asupra logicii modale, am avut impresia, cum afirmă și Wiggins, că principiul [...] indiscernabilității identicelor era la fel de evident ca și legea non-contradicției. Faptul că anumiți filosofi au putut să se îndoiască de acest principiu mi s-a părut întotdeauna bizar.”⁹

Ar trebui totuși să fim prudenți în fața evidențelor, a aparențelor și a intuițiilor verosimile, mai ales în filosofie, deoarece acestea ne împiedică să înțelegem că acest principiu încetează să funcționeze în contexte non-extensionale, de pildă, în cazul frazelor autoreferențiale. Să ne amintim că Alfred Tarski fixase o limită de aplicare a acestui principiu. Logicianul polonez pretindea să nu se confunde *numele* lucrurilor cu *lucrurile* la care aceste nume se referă și să nu „auto-referim” la chiar termenii enunțului.¹⁰ Deci trebuie să nuanțăm afirmațiile lui D. Wiggins și lui S. Kripke, care se pare că ignorau aceste restricții. Principiul este într-adevăr greu de contestat, dar numai în afara contextelor de opacitate referențială.¹¹

Într-adevăr, acest principiu încetează să funcționeze în cazul contextelor non-extensionale. Să considerăm exemplul bine cunoscut, cu privire la planeta Venus: „Hesperus este identic cu Phosphorus” sau „Luceafărul de dimineață este identic cu Luceafărul de seară”. Această frază pare să contrazică principiul indiscernabilității identicelor. Conform acestui principiu, Hesperus și Phosphorus ar trebui să aibă toate

⁸ D. Wiggins, *Sameness and Substance*, p. 21.

⁹ S. Kripke, *La Logique des noms propres*, p. 155.

¹⁰ D. Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach: an Eternal Golden Brain*, 1979; autorul american consacră o carte foarte stufoasă și heteroclită proceselor și fenomenelor auto-referențiale, auto-productive sau auto-inductive, care confirmă restricția tarskiană.

¹¹ P. Joray, «L'identité est-elle relative? Remarques sur une illusion logique», p. 5; autorul afirmă că „pertinența acestui principiu nu a fost pusă la îndoială decât în afara cadrului logicilor strict extensionale [...]”.

proprietățile în comun. Or putem construi propoziții adevărate despre un termen și false despre celălalt. În propoziția adevărată „Hesperus are opt litere” dacă înlocuim „Hesperus” prin „Phosphorus”, atunci obținem enunțul fals „Phosphorus are opt litere”.

Un alt tip de contra-exemplu, care ar putea să ne facă să ne îndoim de validitatea principiului, este următorul: drumul care merge de la București la Sinaia este identic cu drumul care merge de la Sinaia la București? Dacă pentru exemplele precedente lucrurile păreau mai clare, de data aceasta ele sunt mult mai dificil de descurcat. Pentru că, în cazul în care drumul care *urcă* de la București (300 m altitudine) și ajunge la Sinaia (1100 m altitudine) este același cu cel care *coboară* din stațiunea montană a Bucegilor, pe malul Dîmboviței, în câmpia Dunării, atunci aceste drumuri trebuie să fie indiscernabile; și când afirmăm acest fapt, înțelegem indiscernabile *sub toate aspectele*.

Numai că nici excursionistul, nici automobilistul nu ar fi de acord cu această interpretare, pentru că fiecare ar distinge foarte bine între urcare și coborâre; ba chiar cartograful face această distincție, atunci când ne oferă reprezentarea bidimensională pe hartă. Or, această dificultate nu ține doar de punctul de vedere (subiectiv) al observatorului (sau al actorului). Nu este vorba doar de *relațiile* pe care le întreține observatorul cu ruta respectivă (faptul de a urca, de a coborî sau de a privi), ci mai ales de *proprietățile* care caracterizează efectiv drumul respectiv, și care sunt *proprietăți intrinseci*.¹²

Faptul este simplu de înțeles, pentru cineva care dispune de cunoștințe minime de geometrie vectorială. Astfel, noi știm că drumul București-Sinaia (BS) are aceeași *direcție* cu drumul Sinaia-București (SB), aceeași *distanță*, dar *sensuri* diferite. Aceștia sunt chiar parametrii care caracterizează, din punct de vedere matematic, cei doi vectori (\overline{BS}) și (\overline{SB}), vectori egali în mărime, dar opuși ca sens, astfel încât suma lor vectorială este nulă. De aceea se poate afirma că *normele* vectorilor sunt egale, dar nu vectorii respectivi. Dacă nu ținem cont de aceste remarci, atunci riscăm să ne păcălim în mod sistematic în organizarea călătoriilor noastre.

Devine clar acum de ce ne este greu să acceptăm, din perspectiva strictă a logicii bivalente, paradoxul heraclitean, care afirmă că „drumul care urcă și coboară este unul și același”.¹³ Aforismul lui Heraclit, din care s-au inspirat Aristotel și comentatorii contemporani anglo-saxoni, respinge de fapt principiul non-contradicției, precum și principiul identității. Într-adevăr, se pot predica lucruri diferite și contradictorii despre „același” drum care leagă Bucureștiul de Sinaia: acesta *urcă* și *coboară* în același timp!

Cu toate că a fost foarte puțin contestat, principiul indiscernabilității identicelor este dificil de acceptat. Iar dacă totuși îl acceptăm, trebuie să ținem cont de *restricții* importante, dintre care faptul că acesta este necesar, dar nu și suficient, reprezintă

¹² S. Ferret, *L'Identité: textes*, p. 84, crede, în stilul lui Aristotel și al lui D. Wiggins, chiar contrariul: „[...] urcarea și coborârea nu sunt proprietățile drumului, ci ale relației pe care drumețul sau observatorul o întreține cu acesta. Aristotel, sensibil la această afirmație, va considera la rândul lui că drumul care duce de la Atena la Teba este același cu drumul care duce de la Teba la Atena.” (Aristotel, *Fizica*, III, 202b 10-15).

¹³ Héraclite, *Fragments*, (§60).

neajunsul cel mai important. Într-adevăr, această regulă este necesară în definiția identității, deoarece din faptul că două lucruri sunt identice se deduce că acestea au aceleași proprietăți, însă este insuficientă, deoarece nu știm care este condiția ce determină proprietățile care fac ca două lucruri să fie identice. Relația sa conversă, principiul identității indiscernabilelor, este aceea care pretinde să enunțe o condiție suficientă de identitate.¹⁴

III. Principiul identității indiscernabilelor

$$(x)(y)[(Q)(Qx \rightarrow Qy) \rightarrow (x = y)]$$

„Dacă două lucruri au toate proprietățile în comun, atunci ele sunt identice.” Acesta este mai degrabă principiul care a fost contestat de filosofi. Încă din perioada în care a fost enunțat sub numele de *Principiu al indiscernabilelor*, acesta a fost contestat. Leibniz a furnizat mai multe expresii negative ale acestei legi în corespondența sa cu Clarke sub forma unei dispute epistolare memorabile:

„Nu există doi indivizi indiscernabili. Un gentilom spiritual dintre prietenii mei, vorbind cu mine în prezența Domniei sale Principesa, în grădina castelului de la Herrenhausen, a crezut că va găsi într-adevăr două frunze pe de-a întregul asemănătoare. Principesa l-a provocat, însă el a alergat mult timp degeaba pentru a le căuta. Două picături de apă sau de lapte, privite prin microscop, vor fi discernabile. Acesta este un argument împotriva Atomilor, care nu sunt mai puțin combătuți decât vidul, prin principiile Metafizicii.”¹⁵

De asemenea:

„A presupune că două lucruri sunt indiscernabile înseamnă a presupune același lucru sub două nume diferite. Astfel, ipoteza că universul ar fi avut mai întâi o altă poziție în timp și în spațiu, decât aceea care s-a întâmplat efectiv, și că totuși toate părțile universului ar fi avut aceeași poziție între ele ca aceea pe care au primit-o efectiv; este o ficțiune imposibilă.”¹⁶

Într-adevăr, pentru Leibniz nu pot exista două lucruri distincte și care să fie în același timp indiscernabile. Filosoful german crede că există un raport strâns (ba chiar necesar)

¹⁴ P. Engel, *La Norme du vrai*, p. 235.

¹⁵ G.W. Leibniz, «Quatrième écrit de Leibniz», *Correspondance Leibniz-Clarke* (lettre de 2 juin 1716), pp. 83-85.

¹⁶ G.W. Leibniz, *Op. cit.*, p. 85.

între identitatea calitativă și cea numerică și că, dacă doi indivizi posedă toate proprietățile lor calitative în comun, atunci aceștia nu pot fi distincți din punct de vedere numeric, *solo numero*.¹⁷

Una dintre consecințele acestei poziții este excluderea proprietăților sau a relațiilor spațio-temporale sau a proprietăților non-calitative, sau de asemenea a proprietăților care nu sunt interne obiectelor respective, cum ar fi numărul. Atunci când enunță principiul diferenței, în *Monadologie*, Leibniz îl raportează în mod exclusiv la indiscernabilitatea proprietăților interne:

„9. Trebuie chiar ca fiecare Monadă să fie diferită de oricare alta; căci nu există niciodată în natură două ființe care să fie în mod perfect una ca cealaltă, și fără să fie posibil să se descopere o diferență internă sau fondată pe o denumire intrinsecă.”¹⁸

Bănuim deja că trebuie respectate anumite exigențe. Prin urmare, ar trebui să ne punem întrebarea cu privire la proprietățile care trebuie să facă parte din domeniul valorilor lui „Q” și care pot satisface acest principiu: $(x)(y)[(Q)(Qx \equiv Qy) \rightarrow (x = y)]$. Astfel, dacă se acceptă pentru „Q” proprietatea (*particulară*) de a fi identic cu un individ dat, principiul este în mod evident demonstrat: *i*) prin ipoteză, x și y au toate proprietățile în comun; *ii*) x are proprietatea de a fi identic cu x ; *iii*) prin urmare, y are proprietatea de a fi identic cu x ; *iv*) în concluzie, $x = y$.

Cu toate acestea, este evident că nu putem accepta o astfel de demonstrație, care privește un caz particular, ca fiind o veritabilă demonstrație generală. Prin urmare, această concepție leibniziană (mai degrabă de tip metafizic) nu poate fi apărată în plan strict logic, motiv pentru care a și făcut obiectul mai multor critici. Aceasta nu rezistă nici în fața unor argumente de ordin logic, nici confruntată cu demonstrații empirice. Este o poziție prea tare!

Înainte de toate, se reproșează principiului identității indiscernabilelor că ar fi trivial sau circular. Să considerăm cazul în care acest principiu nu impune nicio restricție asupra tipului de predicat simbolizat prin „Q”. A.J. Ayer denunță dificultatea următoare: dacă considerăm „Q” ca fiind proprietatea bine-cunoscută „de a fi identic cu sine însuși”, pe care orice obiect o are față el însuși, de exemplu obiectul a , și dacă constituim lista tuturor proprietăților lui a în vederea comparării cu lista tuturor proprietăților unui obiect b , va exista în acest caz cel puțin un predicat care se va găsi pe lista proprietăților lui a , fără ca acesta să fie și pe lista proprietăților lui b .

Într-adevăr, predicatul corespunzător lui a „a fi identic cu sine însuși” nu face parte din ansamblul predicatelor care se aplică lui b . Prin urmare, dacă a este distinct de b ,

¹⁷ P. Engel, *La Norme du vrai*, p. 235.

¹⁸ *Op.cit.*, §9, (ed. Aubier-Montaigne), p. 492.

principiul identității indiscernabilelor este trivial.¹⁹ În concluzie, acest principiu este circular, pentru că presupune definiția identității a două obiecte, când de fapt ar trebui să ne furnizeze o astfel de definiție. Într-adevăr, critica este justificată – așa se și întâmplă, căci cum am putea să constituim lista tuturor proprietăților „comune” a două obiecte, fără a fi presupus deja identitatea lor?²⁰ În fond, „comune” chiar aceasta înseamnă, care sunt aceleași, identice. Este deci inutil, ba chiar ridicol să căutăm un fundament unui principiu considerat deja, de Leibniz, ca fiind fundamental, deci ireductibil.²¹

Cum am putea totuși să salvăm acest principiu, dacă el nu poate constitui un fundament al identității, ci pur și simplu o consecință a acesteia? Acest lucru este posibil, dacă utilizăm principiul ca un criteriu al *diferenței*, pentru a elimina cazuri particulare de falsă identitate. Deci, dacă ne-am înșelat asupra identificării a două obiecte și dacă descoperim că nu au toate proprietățile în comun, putem să tragem concluzia că cele două obiecte sunt distincte, deoarece sunt discernabile.²² Nu intrăm aici în detaliile analizei care privește confuzia făcută de Leibniz între principiul non-contradicției $\neg(A \& \neg A)$ și principiul identității ($A = A$), confuzie perpetuată chiar la logicieni din secolul XX. Știm, de asemenea, că aceste două principii nu pot fonda, ele singure, nici matematicile și nici măcar logica.

Deci, dacă ne-am înșelat în identificarea a două obiecte și dacă descoperim pe urmă că acestea nu posedă toate proprietățile în comun, putem să tragem concluzia că cele două obiecte sunt distincte, pentru că sunt discernabile. Este tot ceea ce se poate acorda acestui principiu. Pe de altă parte, dacă avem în vedere determinările pozitive sau efective ale acestui principiu (definirea comunității proprietăților), atunci ajungem la rezultate ciudate.

Astfel, Ludwig Wittgenstein îl critică pe prietenul său mai în vârstă Bertrand Russell, în *Tractatus*, afirmând că identitatea indiscernabilelor exclude posibilitatea logică a existenței unui univers care ar fi constituit doar din două sfere similare din punct de vedere calitativ: „Definiția pe care o dă Russell semnului ‚=’ nu este suficientă; deoarece nu se poate, conform acesteia, să afirmăm despre două obiecte că posedă în comun toate proprietățile lor”.²³ În notația simbolică originală, formula se scrie astfel:

$$x = y. \quad \equiv \quad (\varphi) : \varphi!x. \supset . \varphi!y \quad \text{Df.}$$

¹⁹ A.J. Ayer, «The Identity of Indiscernibles» (cap. 2), in *Philosophical Essays*, p. 12.

²⁰ P. Joray, «L'identité est-elle relative? Remarques sur une illusion logique», pp. 5-6; 7-8.

²¹ G.W. Leibniz, «Second écrit de Leibniz», *Correspondance Leibniz-Clarke*, (fin novembre 1715), §1, ed. A. Robinet, pp. 35-36; (ed. L. Prenant, *Œuvres*, p. 411).

²² D. Wiggins, *Sameness and Substance*, p. 56: «[...] or if (as Leibniz did not) one envisages the principle being used, not merely for the refutation of identity claims, but for their positive or effective determination, then strange results follow».

²³ L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, 5.5302, p. 88.

Această definiție a identității își are originea la Bertrand Russell: „Prin urmare, putem *defini* x și y ca identice când toate predicatelor lui x aparțin lui y , altfel spus când $(Q)(Qx \rightarrow Qy)$ ”.²⁴ Logicianul anglo-saxon pare să fi fost „atins” de critica amicului vienez și explică destul de clar dificultățile identității indiscernabilelor, care nu este un principiu necesar din punct de vedere logic; o face chiar în Introducerea pe care o scrie *Tractatus*-ului:

„Conform acestui principiu, x este identic cu y dacă orice proprietate a lui x este și proprietatea lui y . Dar în fond ar fi posibil, din punct de vedere logic, ca două lucruri să aibă exact aceleași proprietăți. Dacă faptul nu are loc efectiv, acesta este un caracter accidental al lumii, iar nu un caracter necesar din punct de vedere logic. Iar un caracter accidental al lumii este evident că nu trebuie admis în structura logică.”²⁵

Dar acest principiu pare să interzică situații încă și mai plauzibile decât cele sugerate mai sus. Astfel, David Wiggins propune următorul experiment mental, pentru a demonstra că acest principiu leibnizian respinge, de exemplu, existența obiectelor simetrice:

„În mod mult mai considerabil, acesta exclude existența din această lume (să spunem din buzunarul meu) al unui obiect simetric. Fiecare obiect este redus, prin acest principiu, la propria sa jumătate. Iar un obiect simetric după toate planurile care-l divid este proscris pentru totdeauna din existență. Jumătatea de sus a unui obiect va fi identică cu jumătatea de jos, iar partea stângă a jumătății de jos va fi identică cu partea dreaptă a jumătății de jos, și fiecare optime care rămâne va fi identică cu o altă optime („oarecare”) care rămâne... Nu ne va rămâne eventual nimic în afara unui punct geometric.”²⁶

Mai este invocat un alt argument metafizic, în favoarea principiului identității indiscernabilelor, care ne vine chiar de la John Locke; dar pe care nu-l putem accepta, pur și simplu pentru că este fals:

„Căci negăsind niciodată și neputând să concepem că ar fi posibil ca două lucruri de aceeași specie să existe în același timp și în același loc, avem dreptul să tragem concluzia că tot ceea ce există într-un anumit loc și într-un anumit timp exclude orice lucru din aceeași specie și există acolo doar el singur.”²⁷

²⁴ *Principia Mathematica*, p. 298 (*13.01; tr. fr., p. 168).

²⁵ B. Russell, *op.cit.*, p. 22.

²⁶ D. Wiggins, *Sameness and Substance*, p. 57.

²⁷ Locke, *Essai concernant l'entendement humain*, cartea a II-a, cap. XXVII; tr.fr. P. Coste (1700), §1-3.

Conform acestui argument, dacă acceptăm principiul lockean, care afirmă că doi indivizi particulari din aceeași specie nu pot ocupa același spațiu în același timp, a admite proprietățile spațio-temporale (ceea ce Leibniz nu a făcut) ar însemna să admitem validitatea principiului identității indiscernabilelor. Însă, în realitate nu se poate întemeia principiul identității indiscernabilelor pe cel lockean, deoarece chiar Leibniz l-a respins, demonstrând prin contraexemple că nu poate fi apărat, ca în paragraful următor:

„[...] chiar experiența ne face să înțelegem că nu-i mai suntem atașați în acest caz, atunci când este vorba despre distincție. Noi observăm, de exemplu, două umbre sau două raze de lumină care se penetrează, și putem închipui o lume imaginară unde și corpurile ar proceda la fel. Cu toate acestea, noi nu încetăm să distingem o rază de cealaltă prin chiar direcția lor de trecere, chiar atunci când acestea se intersectează.”²⁸

Este adevărat că exemplele lui Leibniz scoase din geometrie, ba chiar din metodele geometrice de demonstrație, sunt convingătoare; însă acestea sunt valabile doar pentru cadrul restrâns al geometriei euclidiene:

„Eu nu afirm că două puncte din Spațiu sunt unul și același punct, nici că două momente de timp sunt unul și același moment așa cum se pare că mi se reproșează; [...] adeseori în Geometrie se presupun *două* pentru a reprezenta eroarea celui care ne contrazice, și nu se descoperă decât *unul*. Dacă cineva ar presupune că o linie dreaptă taie o alta în două puncte, până la urmă va descoperi, că aceste două puncte presupuse trebuie să coincidă și că nu ar face decât *unul*.”²⁹

Există însă alte argumente potrivnice, care nu sunt nici logice, nici metafizice. De pildă, se pot invoca argumente de tip empiric, care constituie tot atâtea contraexemple față de principiul leibnizian. Acest gen de contraargumente era cunoscut cu mult înaintea lui Leibniz, la Cicero de exemplu, care le folosește împotriva Stoicilor:

„Să presupunem că anticii Servilius, care erau gemeni, erau la fel de asemănători pe cât se afirma despre ei; crezi tu că aceștia erau identici? Nu se făcea distincție când mergeau afară, însă puteau fi distinși acasă; străinii îi confundau, dar nu rudele. Nu se remarcă astfel că, prin experiență, oameni pe care nu am fi crezut vreodată că putem să-i distingem, devin atât de ușor de distins prin obișnuință, că nici nu mai remarcăm cea mai mică asemănare?

²⁸ Leibniz, *Nouveaux essais sur l'entendement humain*, 1765, cap. XXVII, §1, p. 179.

²⁹ Leibniz, «Cinquième écrit de Leibniz» (mi-aout 1716), *Correspondance Leibniz-Clarke*, §28, pp. 134-135; (ed. L. Prenant, p. 435). În opinia lui P. Joray, «L'identité est-elle relative? Remarques sur une illusion logique», p. 6, Leibniz s-ar fi îndoit el însuși de acest principiu, atunci când indică caracterul „abstract” al entităților utilizate în aceste exemple. Dar o astfel de remarcă vine din necunoașterea filosofiei leibniziene.

[...] Cât despre lucrurile asemănătoare, *experiența* este aceea care trebuie consultată. Așa cum o mamă își recunoaște proprii gemeni obișnuindu-se să îi observe, și tu îi vei distinge, de asemenea, prin obișnuire.”³⁰

Acest „contraexemplu” rezultat din experiență, și pe care îl putem verifica prin urmare întotdeauna, este solidar cu practicile noastre epistemologice de individuare și de identificare, care ne permit să distingem, să recunoaștem și să clasăm indivizii particulari ai lumii noastre. Totuși, să nu uităm că Leibniz nu a fost empirist și deci nu-i putem pretinde ceea ce nu făcea; filosoful german se înscrie în curentul raționalist de factură idealistă, care a dominat gândirea modernă occidentală. De asemenea, nu trebuie să considerăm și deci să criticăm în mod izolat principiile leibniziene; autorul însuși nu proceda astfel.

Într-adevăr, aceste activități epistemologice, de care aminteam în paragraful precedent, pot fi contestate, invalidate de principiul identității indiscernabilelor, dacă acesta este întărit de alte principii: de individuare spațială și de individuare temporală. Ceea ce ar însemna îmbogățirea teoriei formale a identității cu o teorie materială a individuării obiectelor. Altfel spus, pentru ca principiul leibnizian să poată defini identitatea, trebuie să-i adăugăm ipoteze metafizice, cum ar fi Dumnezeu sau principiul rațiunii suficiente, așa cum, de altfel, procedează Leibniz însuși.³¹

Este bine știut că, pentru Leibniz, toate principiile sunt întemeiate pe principiul rațiunii suficiente („Căci nimic nu se întâmplă, fără ca să existe o rațiune cu privire la *de ce se întâmplă așa mai degrabă decât altfel*”), care, împreună cu identitatea indiscernabilelor, poate demonstra toate adevărurile metafizice. Iată ce afirmă filosoful într-o epistolă trimisă lui Clark:

„Or, doar cu acest principiu, altfel spus, că trebuie să existe o rațiune suficientă, de ce lucrurile stau așa mai degrabă decât altfel, eu demonstrez Divinitatea și tot restul Metafizicii sau a Teologiei naturale; și chiar, într-un anume fel, Principiile Fizicii independente de Matematici, adică Principiile Dinamice sau ale Forței.”³²

Sau într-o altă scrisoare:

³⁰ Cicero, *Premiers Académiques*, II, in *Les Stoïciens*, pp. 212-214.

³¹ P. Engel, *La Norme du vrai*, pp. 236-237. De asemenea, argumentul lui M. Black, «The Identity of Indiscernibles», pp. 153-164, care presupune existența a „două sfere similare, astfel încât toate proprietățile și toate relațiile uneia să fie proprietățile și relațiile celeilalte”, este împotriva indiscernibilității identicelor; el este asemănător celui invocat de D. Wiggins, *supra*.

³² Leibniz, «Second écrit de Leibniz», *Correspondance Leibniz-Clarke*, (fin novembre 1715), §1, p. 36.

„Aceste principii majore, ale rațiunii suficiente și identității indiscernabilelor, schimbă aspectul Metafizicii, care devine reală și demonstrativă cu ajutorul lor. Pe când, în alte timpuri, aceasta nu consta decât în termeni vizi de conținut.”³³

Prin urmare, chiar dacă nuanțăm aceste dificultăți, principiul respectiv (al identității indiscernabilelor) nu poate fi acceptat ca un principiu formal valid, atunci când este considerat în mod izolat. Concluzia este previzibilă și evidentă: principiile identității indiscernabilelor și al indiscernabilității identicelor (sau conjuncția lor) nu sunt suficiente pentru a defini conceptul de identitate. Va trebui deci, în ultimă instanță, să facem apel la un alt principiu leibnizian, acela al substitutivității identicelor.

IV. Principiul substitutivității *salva veritate*

Din punct de vedere istoric, Gottlob Frege este acela care avea să ofere prima formalizare a acestui principiu:

$$(C)(x)(y)\{[(x = y) \circ Cx] \rightarrow Cy\}^{34}$$

Trebuie totuși să precizăm că, pentru Frege, este vorba aici despre o identitate de conținut simbolizată prin semnul „ \equiv ” și că logicianul german nu utilizează noțiunea de context „ C ”, ci pe aceea de funcție „ f ”. Substitutivitatea identicelor se traduce astfel:

„Nu este cazul că conținutul lui x este identic cu conținutul lui y , atunci când $f(x)$ este afirmată, iar $f(y)$ este negată. Această propoziție exprimă faptul că dacă $x \equiv y$, am putea înlocui peste tot x cu y . În $f(x)$, x poate de asemenea să apară în alte locuri decât locul argumentului. De aceea, x poate de asemenea să fie inclus în $f(y)$.”³⁵

Contrar principiilor precedente, acest din urmă principiu nu face referire la obiecte și nici la proprietățile acestora, ci la numele obiectelor sau la expresiile care le desemnează și la valorile de adevăr ale frazelor în care acestea apar. Aceste expresii diferite referă întotdeauna la unul și același obiect. Numai la acest nivel putem decela un raport între principiul substitutivității și principiile precedente ale lui Leibniz. Într-adevăr, este vorba de un raport de necesitate, în sensul în care substitutivitatea *salva veritate* implică în

³³ Leibniz, «Quatrième écrit de Leibniz», (lettre du 29 mai 1716), §5, p. 85.

³⁴ G. Frege, *Idéographie*, formulele 52 și 54, pp. 68-69.

³⁵ Frege, *Op. Cit.*, pp. 68-69.

aceiași timp identitatea indiscernabilelor și indiscernabilitatea identicelor, așa cum afirmă și comentatorii contemporani: „dacă două nume de obiecte sunt substituibile *salva veritate*, într-un enunț adevărat de identitate, ceea ce este adevărat despre un obiect poate să nu fie adevărat cu privire la celălalt, și pot acestea să nu fie identice?”³⁶ Autorul francez a reluat aici definiția quineană a substitutivității, iar nu pe cea leibniziană.³⁷ Precizarea este importantă, deoarece definiția este mai restrictivă, aplicându-se doar propozițiilor adevărate, ceea ce Leibniz nu a pretins. De asemenea, formularea nefericită duce la confuzii, printre care cea celebră dintre *nume* și *lucrul* desemnat.³⁸

În schimb, implicația conversă nu este valabilă, pentru că, să nu uităm, în contexte non-extensionale, indiscernabilitatea nu implică substitutivitatea identicelor.³⁹ Această lege a substitutivității, care enunță că termenii coreferențiali se pot înlocui unul pe celălalt, în timp ce adevărul rămâne intact, este pusă la îndoială de termenii singulari care apar în *contexte de atitudine propoziționale* (ca în cazul verbelor „a crede”, „a ști”, „a dori”) și de asemenea în contexte de citare.⁴⁰ În acest fel se prezintă cazul următor, de citare mascată, furnizat ca exemplu de W.V. Quine: „Giorgione se cheamă astfel din cauza taliei sale mici; or Giorgione = Barbarelli; deci Barbarelli este chemat *astfel* din cauza taliei sale mici”;⁴¹ unde *astfel* a fost utilizat în locul lui „Giorgione”.

V. Concepția fregeană

Împotriva a ceea ce spun fenomenologii, subliniază Frege în 1894, într-un text în care-l critică pe Edmund G. Husserl, principiul substitutivității *salva veritate* nu face decât să exprime esența relației de identitate.⁴² Frege credea, prin urmare, de asemenea contrar majorității comentatorilor analitici, în posibilitatea unei definiții esențialiste a identității; ceea ce este normal, pentru că filosoful german rămâne platonician, oricare ar fi orientările ulterioare ale tradiției logiciste inaugurate de el (Russell, Carnap, Wittgenstein, Quine ș.a.).

Logicianul german profesa o concepție nuanțată a substituirii identicelor, cu zece ani în urmă, deja în *Grundlagen*, atunci când discută chestiunea *paralelismului* a două drepte și a definiției *direcției* acestora. Pentru Frege, dacă două drepte *a* și *b* sunt paralele, acest fapt

³⁶ P. Engel, *La Norme du vrai*, p. 237.

³⁷ W.V. Quine, *From a Logical Point of View*, (1963), p. 139: «given a true statement of identity, one of its two terms may be substituted for the other in any true statement and the result will be true».

³⁸ Vezi articolul nostru, «Nécessité ou contingence? L'ambiguïté d'une loi logique fondamentale», pp. 15-37.

³⁹ H. Ishiguro, *Leibniz's Philosophy of Logic and Language*, cap. 1, pp. 17-43.

⁴⁰ P. Gochet și P. Gribomont, *Logique*, I, p. 42.

⁴¹ W.V. Quine, *From a Logical Point of View*; cf. P. Gochet, *Logique*, I, p. 42.

⁴² G. Frege, «Compte rendu de *Philosophie der Arithmetik I* de E.G. Husserl», în *Écrits logiques et philosophiques*, p. 148.

înseamnă același lucru cu „direcția dreptei a este identică cu direcția dreptei b”.⁴³ Astfel, pentru a lega conceptul de paralelism cu cel de direcție, este obligat să utilizeze și să definească conceptul de identitate cu propriile sale legi. Care sunt aceste legi?, se întreabă Frege. Importanța răspunsului justifică lungimea pasajului:

„Înțelese ca adevăruri analitice, acestea trebuie să poată fi extrase chiar din conceptul de identitate. Leibniz dă definiția următoare: „*Eadem sunt quorum unum substitui alteri salva veritate*”. Îmi însușesc această definiție, pe care o consider ca fiind aceea a identității. Că se afirmă “aceiași”, ca Leibniz, sau că se spune “identic”, faptul este fără importanță. Se pare că “aceiași” exprimă o coincidență totală, “identic”, o coincidență limitată la un anumit punct de vedere. Dar se poate folosi o variantă în care această diferență dispăre; de exemplu, dacă în loc de “segmentele sunt identice ca lungime”, se spune “lungimea segmentelor este identică” sau “aceiași”, și dacă în loc de “suprafețele sunt identice ca culoare”, se spune: “culoarea suprafețelor este identică”. Așa am utilizat cuvântul în exemplele precedente. *Toate legile identității sunt de fapt conținute în substitutivitate, înțeleasă fără niciun fel de restricție*”.⁴⁴

Dar această concepție prezintă câteva dificultăți: mai întâi, în definiția dreptelor paralele, ca drepte având aceeași direcție, din cauza circularității acestei definiții, deoarece o idee o presupune pe cealaltă; apoi, în chiar concepția noțiunii de „definiție”, care și aceasta presupune identitatea! Frege afirmă, de altfel, că „merge în cerc” și că nu va reuși niciodată, în acest fel, să definească în mod riguros nici conceptul de direcție, nici conceptul de număr. De unde și remarcile următoare despre definiție:

„Definiția unui obiect, înțeleasă ca atare, nu spune nimic despre acest obiect, dar stabilește sensul unui simbol. După aceea, definiția se transformă în judecată care tratează despre obiect, dar nu se mai poate afirma că introduce obiectul; se află pe același plan ca toate enunțurile cu privire la acest obiect. Dacă s-ar dori să se atribuie definiției privilegiul de a introduce obiectul, s-ar presupune astfel că nu poate fi dat decât într-un singur mod. Altfel, faptul că *nu a fost* introdus de definiția noastră nu ar implica faptul că *nu ar putea fi*. Și toate identitățile s-ar reduce la admiterea identității a doar ceea ce ne este dat

⁴³ G. Frege, *Les Fondements de l'arithmétique*, §65, p. 190; cf. I. Angelelli, «On Identity and Interchangeability in Leibniz and Frege», *Notre Dame Journal of Formal Logic*, vol. VIII, nr. 1 și 2, 1967, p. 94. Autorul afirmă în acest paragraf că Frege „dă o explicație foarte tare și clară a faimoasei formule, înțeleasă de Leibniz ca un bicondițional: dacă $A = B$, atunci A și B pot fi substituiți unul cu celălalt *salva veritate*, oricare ar fi contextul; iar dacă A și B pot fi substituiți unul cu celălalt *salva veritate*, oricare ar fi contextul, atunci $A = B$ ”. Este vorba în mod evident de aceeași confuzie între nume și lucru.

⁴⁴ *Idem*, p. 191; sublinierile ne aparțin.

în același mod. Rezultat pe cât de evident, pe atât de steril, că nici nu merită să fie enunțat. Nu am putea trage nicio concluzie care să nu se confunde cu una sau alta dintre ipoteze. Or aplicațiile multiple și importante ale identității țin mai degrabă de faptul că aceasta ne permite să recunoaștem ca fiind identic ceea ce ne este dat în mod diferit.”⁴⁵

Impasul în care se găsește Frege provine din faptul că a confundat definiția cu principiul substitutivității identicelor. Argumentul său se poate rezuma astfel: atunci când definim un obiect (cum ar fi noțiunea de paralelism), noi nu putem să-l introducem, neputând să spunem nimic despre el, pentru că a defini ceva înseamnă să spui același lucru, în aceeași manieră și nimic altceva. Or, a admite doar identitatea lucrurilor care ne sunt date în mod unic nu este numai trivial, ci este steril și deci inutil. Una din consecințe ar fi că concluziile devin aceleași cu ipotezele. O altă consecință ar fi anularea utilității enunțurilor de identitate înseși, care constă tocmai în a referi la un același obiect în multiple feluri și nu într-o manieră unică. Avem aici, într-o formă incipientă, argumentul pe care-l va utiliza mai târziu în 1892, în *Sinn und Bedeutung*, pentru a distinge între *sens* și *referință*. Aceste dificultăți îl obligă să caute o altă cale în definirea conceptelor de direcție și de număr.⁴⁶

În concluzie, în ceea ce privește definiția identității, trebuie să ne mulțumim cu utilizarea conjuncției celor două principii (al indiscernabilității identicelor și al identității indiscernabilelor) doar ca precept regulativ, sau ca un criteriu al diferenței, în respingerea contraexemplurilor ce vizează cazuri de identități particulare; căci dacă niște indivizi nu au în comun aceleași proprietăți, nu pot fi numiți identici. Toată această discuție, pentru a ajunge la un rezultat care merge în sensul tezei noastre: că nu este posibil să definim identitatea nici măcar prin conjuncția celor trei principii ale lui Leibniz. Altfel spus, teoria formală a identității absolute nu poate furniza o definiție logică satisfăcătoare a relației de identitate, ca urmare a reflecțiilor filosofice pe marginea ei. Altfel spus, *interpretarea filosofică* este solidară cu *validitatea expresiei formale* a noțiunii respective. Faptul că ceva „merge” din punct de vedere formal nu este acceptabil fără un *substratum* speculativ, singurul care permite utilizarea expresiilor formale.

O primă constatare este că nu e posibil să dispunem de o metodă generală pentru a examina în același timp cazurile particulare și pentru a rezolva toate problemele identității. Într-adevăr, s-a remarcat că identificarea unor indivizi particulari de un anumit gen nu ne ajută în identificarea unor particulari de *un alt gen*.⁴⁷ Astfel, pentru a nu cădea în același timp în circularitate și în trivialitate, trebuie să cunoaștem genul obiectelor de identificat. Altfel spus, trebuie să *justificăm* fiecare identificare particulară, ceea ce revine la a formula condiții sau criterii care ne permit să identificăm cutare obiect

⁴⁵ Frege, *Op. Cit.*, §67, p. 193.

⁴⁶ *Idem*, §68, p. 194.

⁴⁷ Frege, *Op. Cit.*, p. 703.

particular. Dar aceasta înseamnă fundarea identității pe niște condiții încă și mai fundamentale (de exemplu, continuitatea spațio-temporală, continuitatea fizico-materială, care sunt tot atâtea principii de individuație) și acceptarea faptului că relația de identitate nu este decât consecința unuia din aceste principii de individuație. Or acest fapt este delicat, pentru că identitatea este ea însăși o noțiune ireductibilă, un principiu de individuație.

Deci poziția respectivă, mai puțin radicală decât cea wittgensteiniană, este de factură reduționistă: este vorba de teoria clasică a identității, susținută dintr-o perspectivă metafizică în special de David Wiggins, Jack Nelson, John R. Perry, Stéphane Ferret.⁴⁸ Această teorie este problematică, pentru că reduce toate enunțurile de identitate din limbajul natural la enunțuri absolute, explicitate de obicei prin principiile lui Leibniz. Pe de altă parte, în ciuda acestor dificultăți, nu putem adopta poziția radicală a lui Ludwig Wittgenstein, respingerea identității;⁴⁹ ea se opune tezei apărute în acest text. Totuși, suntem obligați să acceptăm că:

„[Teoria formală standard] a eșuat în captarea noțiunii obișnuite de identitate, în toată amploarea ei. Astfel, dacă orice teză a teoriei se referă la un adevăr cu privire la identitatea normală, contrariul nu poate fi garantat întotdeauna.”⁵⁰

Acest gen de considerații i-a determinat pe unii logicieni, puțini la număr, să caute o teorie formală a identității *relative*.⁵¹ Însă credem că oricare ar fi dificultățile intrinseci, irezolvabile ale acestui concept de identitate absolută, nu ne putem debarasa de el, fără niște pagube conceptuale enorme, fără a distruge însuși eșafodajul nostru conceptual, epistemologic și metafizic. Mai este nevoie să amintim că ecuațiile fizice se pot explicita tocmai datorită acestei noțiuni? Așadar, identitatea absolută, ireductibilă, *introdusă axiomatic*, trebuie păstrată cu toate problemele ei de interpretare, care reprezintă tot atâtea surse de speculație filosofică, fiind însă în același timp o limită de netrecut a raționalității noastre.

Grenoble, iunie 2010

⁴⁸ J. Nelson, «Relative Identity», pp. 241-260 ; de asemenea, J.R. Perry, «The Same F», *Philosophical Review*, pp. 181-200; sau R. Routley și N. Griffin, «Towards a Logic of Relative Identity», p. 83. Wiggins și Ferret apără amândoi o identitate absolută metafizică.

⁴⁹ Nu putem discuta aici concepția lui Wittgenstein; aceasta a fost analizată în studiul nostru «L'absurdité de l'identité selon Wittgenstein», *Revue de Théologie et de Philosophie*, Genève, vol. 137, nr. 1, 2005, pp. 19-34.

⁵⁰ P. Joray, «L'identité est-elle relative? Remarques sur une illusion logique», p. 7.

⁵¹ Vezi articolul nostru «Avantages et inconvénients de l'identité relative», *Revue Roumaine de Philosophie*, vol. 54, nr. 1, București, 2010, pp. 55-73.

Bibliografie

- ANGELELLI, Ignacio – *On Identity and Interchangeability in Leibniz and Frege*; Notre Dame Journal of Formal Logic, vol. III, nr. 1, 2, 1967, pp. 94-100.
- AYER, Alfred Jules – *The Identity of Indiscernibles* (cap. 2); în *Philosophical Essays*, Macmillan, 1954, pp. 26-35.
- BLACK, Max – *A Companion to Wittgenstein's Tractatus*; Cambridge University Press, 1971 (1964).
- CARNAP, Rudolf – *The Logical Syntax of Language*; trad. Amethe Smeathon, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1971 (1937).
- CICERO - *Premiers Académiques, II*; in *Les Stoïciens*, Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1962.
- COUTURAT, Louis – *Opuscules et fragments inédits de Leibniz*; Paris, 1961 (1901).
– *La Logique de Leibniz*; F. Alcan, Paris, 1901.
- ENGEL, Pascal – *La norme du vrai*; Gallimard, Paris, 1989.
- FERRET, Stéphane – *Le Philosophe et son scalpel. Le problème de l'identité personnelle*; Les Éditions de Minuit, Paris, 1993.
– *L'Identité: textes*; Flammarion, Paris, 1998.
- FREGE, Gottlob – *Grundlagen der Arithmetik*; Max und Hermann Marcus, Breslau, 1884; tr. fr. Cl. Imbert, *Les Fondements de l'arithmétique*, Seuil, Paris, 1969.
– *Grundgesetze der Arithmetik* (1893); Hildesheim, Olms, 1966 (1962).
– *Écrits logiques et philosophiques*; tr.fr. Cl. Imbert, Seuil, Collection «Essais», Paris, 1994 (1971).
– *Compte rendu de Philosophie der Arithmetik I de E.G. Husserl* (1894); în *Écrits logiques et philosophiques*, tr.fr. Cl. Imbert, Seuil, Paris, 1994 (1971), pp. 142-159.
- GOCHET, Paul & Pascal Gribomont – *Logique*, vol. 1; Hermès, Paris, 1991 (1990).
- GRIFFIN, Nicholas & Richard Routley – *Towards a Logic of Relative Identity*; *Logique et Analyse*, 1979, pp. 65-83.
- HERACLITE – *Fragments*; tr. M. Conche, P.U.F., Paris, 1986.
- HOFSTADTER, Douglas – *Gödel, Escher, Bach: an Eternal Golden Brain*; Basic Books, New York, 1979; tr.fr. Jacqueline Henry și Robert French, *Gödel, Escher, Bach: Les Brins d'une Guirlande Eternelle*, InterEditions, Paris, 1985.
- ISHIGURO, Hide – *Leibniz's Philosophy of Logic and Language*; Cambridge University Press, Cambridge, 1990 (1972).
- JORAY, Pierre – *L'identité est-elle relative? Remarques sur une illusion logique*; *Revue de Théologie et de philosophie*, nr. 134, 2002, pp. 1-14.
- KRIPKE, Saul – *Naming and Necessity*, 1980 (1972); tr.fr. P. Jacob și F. Recanati, *La logique de noms propres*, Minuit, Paris, 1982.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm – *Nouveaux essais sur l'entendement humain, 1765*; introducere, bibliografie și note de Jacques Brunschwing, GF-Flammarion, Paris, 1990 (1966).
– *Œuvres choisies*; ed. Lucy Prenant, Aubier-Montaigne, Paris, 1972.
– *Principes de la philosophie ou Monadologie*; ed. A. Robinet, P.U.F., Paris, 2001 (1954).

- *Discours de métaphysique et Correspondance avec Arnauld*; Vrin, Paris, 1993 (1957).
— *Correspondance Leibniz-Clarke*; prezentată de André Robinet, P.U.F, Paris, 1957.
- LOCKE, John – *An Essay concerning Human Understanding*, 1690; reed. Oxford University Press, 1990 (1975); tr.fr. Pierre Coste, *Essai philosophique concernant l'entendement humain*, 1700; reed. Vrin, Paris, 1989.
— *Identité et différence*; Editions du Seuil, Paris, 1998, pp. 9-101.
- NELSON, James – *Relative Identity*; *Nous*, vol. 4, 1970, pp. 241-260.
- PERRY, John – *The Same F*; *The Philosophical Review*, nr. 79, 1970, pp. 181-200.
- QUINE, Willard Van Orman – *From a Logical Point of View*; Harper and Row, New York & Evaston, 1963 (1961, 1953).
- RUSSELL, Bertrand – *Principles of Mathematics*; Cambridge University Press, 1903; tr. fr. parțială le Roy, *Les Principes de la Mathématique*; in B. Russell, *Écrits de logique philosophique*; P.U.F., Paris, 1989, pp. 1-200.
- TARSKI, Alfred - *O logice matematycznej i metodzie dedukcyjnej*; Lwow și Varșovia, 1936; tr.engl. *Introduction to Logic and to the Methodology of Deductive Sciences*, New York, 1946 (1941); tr.fr. Jacques Trambly, *Introduction à la logique*, Gauthier-Villars, Paris, 1969.
- VEZEANU, Ion – *L'absurdité de l'identité selon Wittgenstein*; *Revue de Théologie et de Philosophie*, Geneva, vol. 137, nr. 1, 2005, pp. 19-34.
— *La théorie logique de l'identité absolue*; *Logique & Analyse*, nr. 194, Bruxelles, iunie 2006, pp. 168-190.
— *Nécessité ou contingence? L'ambiguïté d'une loi logique fondamentale*; *Revue Roumaine de Philosophie*, vol. 52, nr. 1-2, București, 2008, pp. 15-37.
— *Avantages et inconvénients de l'identité relative*; *Revue Roumaine de Philosophie*, vol. 54, nr. 1, București, 2010, pp. 55-73.
- WIGGINS, David – *Identity and Spatio-Temporal Continuity*; Basil Blackwell, 1967.
— *Sameness and Substance*; Basil Blackwell, 1980.
- WITTGENSTEIN, Ludwig – *Tractatus logico-philosophicus*; tr.fr. Gilles Gaston Granger, Gallimard, Paris, 1993; după Routledge & Kegan Paul, 1922.